

Устенко А.А.

викладач кафедри загальної історії, аспірант
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини

КОЛИШНІ ПРЕДСТАВНИКИ СОЦІАЛЬНИХ ЕЛІТ В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ 1930-х РР.

Анотація: Після подій революції 1917 р. «соціально чужими елементами» були всі представники суспільства із «неправильним соціальним походженням»: аристократія, цивільні та військові чиновники, поміщики, духовенство, буржуазія всіх категорій, значна частина інтелігенції. Але вже на початку 1930-х рр. соціальна структура «колишніх людей» значно розширилася, а тому «чужим», «куркульським елементом» міг стати селянин-незаможник, а «найлютішим ворогом народу» – пролетар, який засумнівався у вірності рішень комуністичної партії.

Тому автор даної наукової розвідки досліджує окремі аспекти соціального становища «колишніх людей» у 1930-х рр. та їх місце у соціально-класовій структурі нового радянського суспільства, а також форми і методи дискримінаційної політики, яку проводила більшовицька влада. Адже на тлі бурхливих перетворень, під виглядом боротьби з контрреволюціонерами і спекулянтами відбувалися звичайні вбивства та переслідування.

Ключові слова: «колишні люди», «чужі», радянська соціальна політика, «класовий ворог», «класова боротьба», чистки.

Key words: «former people», «strangers», Soviet social policy, «class enemy», «class struggle», cleanings.

На початку 1930-х рр. відбувалися якісні зміни у радянському суспільстві. Індустріалізація, колективізація та урбанізація докорінно

змінили суспільні відносини та традиційний спосіб життя «колишніх людей». На рубежі 1920–1930-х рр. радянська влада остаточно закріпилася на українських землях, більшовицька політика практично виконала поставлені перед нею завдання. Фактично в нових умовах сформувалося покоління людей, які вважали себе будівниками нового суспільства, а більшовицьку партію – невід’ємною частиною світлого майбутнього. «Опозиційний ворог» ще не був знищений, тому у публіцистиці закликалося «мобілізувати увагу усієї громадськості на нещадну боротьбу з недобитками клясового ворога» [1, 696]. Якщо в післяреволюційний період і під час НЕПу «класовими ворогами» були, перш за все, буржуазія і «куркульські елементи», то в на початку 1930-х рр., за підрахунками лінгвістів, такими стають різного роду опозиціонери [2, 107].

Предметом вітчизняної історичної науки вже стало вивчення повсякденного життя українського суспільства у 1930-х рр. Дослідники Інституту історії України НАН України підготували колективну монографію, у якій висвітлили проблеми повсякдення соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства [3, 696]. Так, соціальну адаптацію православного духовенства у 1920–1930-х досліджувала Т. Євсєєва [4]. Проблеми студентського повсякденного життя Радянської України вивчала Ольга Рябченко [5]. Однак багатомірність цієї проблеми спонукає до проведення додаткових досліджень і пошуку відповідей на нові питання.

Зокрема, після подій революції 1917 р. «соціально чужими елементами» були всі представники суспільства із «неправильним соціальним походженням»: аристократія, цивільні та військові чиновники, поміщики, духовенство, буржуазія всіх категорій, значна частина інтелігенції. Але вже на початку 1930-х рр. соціальна структура «колишніх людей» значно розширилася, а тому «чужим», «куркульським елементом» міг стати селянин-незаможник, а «найлютішим ворогом народу» – пролетар, який засумнівався у вірності рішень комуністичної партії. Навіть члени партії

ставали «чужими», якщо вони замовчували і вчасно не повідомляли провокаційну інформацію представникам радянської влади. Так, ворогами стали партійці А. Бухало і А. Остапенко за те, що «знали про дії зграї», але мовчали, розповідаючи про це близьким, а не донесли, куди слід» [6, 10].

Безкомпромісна боротьба партії зі своїми «супротивниками» була невід'ємною частиною ідеології радянського режиму. Але якщо в період НЕПу це здебільшого був авторитарний режим, то на початку 1930-х рр. він трансформувався в тоталітарну систему. Методи боротьби і контролю ставали більш жорсткішими і радикальнішими. Газети і журнали рясніли заголовками про негайну боротьбу із «класовими ворогами», «вовками в овечій шкурі», вимагали не лише звільнення з роботи або виключення з навчального закладу, але й притягнення до кримінальної відповідальності. Зокрема, у газеті «Комсомолец України» зазначалося, що під гаслом боротьби із класово-ворожими елементами «жодного чужого не залишати у вузах... Тих хто затаївся, треба не лише виключати, але й притягати до кримінальної відповідальності й судити в показовому порядку» [7, 2].

Тому реалії радянської соціальної політики 1930-х рр. диктували нові умови виживання «колишніх». Зокрема, переважна більшість людей намагалися триматися осторонь, «стати сірою масою» і не привертати увагу, оскільки всі прояви індивідуальності, власне бачення і аналітичне ставлення до дійсності відразу ж придушувалося. Більшовицька влада прямо і опосередковано регламентувала повсякдення «колишніх людей». Постійні утиски, гоніння, скрутне матеріальне становище змушувало представників колишніх привілейованих верств суспільства постійно змінювати місце проживання, приховувати своє соціальне походження й наладжувати життя з початку.

Проте мовчання і байдужість також не заохочувалося – така позиція характеризувалася як «примиренство». Партійні активісти вимагали не виявляти лояльності і карати примиренців, щоб не траплялося випадків приховування інформації щодо «соціально-чужих елементів». Протоколи

засідань ЦВК рясніли висновками про позбавлення виборчих прав або права продовжити навчання через таку позицію. Наприклад, студента Одеського інституту народної освіти В. Липку було виключено 25 червня 1930 р. за те, що він «має зв'язки з дідичем свого села і знає де навчаються його діти, але відмовляється про це заявити» [8, арк. 79].

Однією з дієвих стратегій «виживання» була практика «взяття на поруки» і система клопотань з боку авторитетних партійних керівників різних рангів. Але вже на початку 1930-х рр. «допомога по знайомству» ставала все складнішою. Так, у своїй книзі пам'яті Докія Гуменна описує невдалу спробу батька залишити у власності будинки. Вона згадує, що «батько вже добровільно здав державі свою землю, бо весь час накладали нові податки... А за хати батько ще пробував змагатися і згадав давнє знайомство. Амханіцький, він тепер велика шишка в Києві, то, може, що допоможе. Навіть їздив до Києва – нічого звідти не привіз. Вже й «спекулячення» припинилося, навіть меткий Дмитро перестав. Працював тепер продавцем у кооперації» [9, 160].

Ще одним прикладом невдалої спроби заступництва є клопотання 1934 р. А. Сольца до наркома освіти УСРР В. Затонського з проханням поновити студента Ващенко у Ніженському педагогічному інституті, якого було виключено за приховування факту розстрілу батька-контрреволюціонера у 1918 р. Член партії А. Сольц зауважував, що «...у той час коли розстріляли його батька, юнакові було лише п'ять років. Значить виріс він, виховався, виробив свій погляд не під впливом батька-контрреволюціонера. Його особисто ні в яких контрреволюційних діях ніхто не звинувачує. Навпаки – відзначається його активна громадська робота. Невже потрібно, щоб «мертвий хватав живого». Невже гріхопадіння його батька повинно калічити все життя сину, який виріс без нього, в умовах нашого соціалістичного будівництва, що перероблює, як ми знаємо, навіть ворожих нам дорослих людей, а не те, що п'ятирічну дитину, яку перероблювати було нічого» [10, арк. 118].

У попередньому десятилітті такого заступництва було б досить для поновлення у складі студентів, адже попри клопотання авторитетного партійця, студент був активним у громадській роботі. У реаліях 1930-х рр. Нарком освіти В. Затонський відповів: «Не знаючи таку людину, як Ващенко, і таким чином не маючи можливості поручатися за нього, я б також не рекомендував його залишати в педагогічному інституті...» [10, арк. 114]. Якщо у період непу система заступництва і «взяття на поруки» була однією з найдієвіших, щоб позбутися ярлика «колишній», то вже на початку 1930-х рр. у новій ієрархії соціальної структури радянського суспільства така система не працювала і самі ж авторитетні партійці могли стати об'єктом недовіри з боку влади.

У 1930-х рр. чистки стають широкомасштабними і прилюдними, явка всіх працівників установи або студентів була обов'язковою. Яскраво описує процедуру чистки Харківського університету студентка Л. Дражевська, яка розповідає, що «...Восени 1934 р. протягом кількох місяців, дець від сьомої до дев'ятої вечора, три або чотири рази на тиждень у великій аудиторії-амфітеатрі відбувалася прилюдна чистка членів партії, студентів і викладачів університету. Прийшовши до тієї аудиторії, насамперед треба було відшукати свого старосту, щоб відзначив присутність. Тим, хто не був, треба подати якусь поважну причину відсутності... Поодинці викликали до столу членів партії. Викликаний ставав біля столу і коротко розповідав свою біографію. Потім йому ставили запитання ті, хто сидів за столом і охочі з аудиторії» [11, 262].

Застосування репресивних, профілактичних засобів, стало першочерговим завданням радянської влади, тому виявлення і знешкодження «колишніх» було повсякденною справою карально-репресивних органів. Так, 12 липня 1930 р. Конотопська районна комісія інформувала Центральну комісію чистки освітян про те, що нею «перевірено» 1740 учителів, серед яких 23 «позбавленці», 79 «колишніх куркулів», 50 «колишніх дворян», а «вичистили» 60 осіб [12, арк. 162].

Яскраво описує систему радянської чистки студентського середовища Докія Гуменна. Через внутрішні переживання автора можна прослідкувати, наскільки сильною була радянська система залякування, адже самі діти так званих «соціально-чужих елементів» розуміли, що вони не мають права навчатися через своє «неправильне» соціальне походження. Вона зазначає, що «Чистки йшли одна за одною... Найбільше я боялася голову чистильної комісії, цього вершителя студентських доль. Своїми косими зизуватими очима він наводив на мене жах, коли я зустрічала його в коридорах. Мені здавалося що цей Калачура наскрізь пронизає мене очима і знає, що я брешу, що я – ніякий не член комнезаму і що картка моя з усіма печатями й підписами – фіктивна і що *за соціальним становищем я не маю права вчитися*» [9, 160–161].

За статистичними даними, лише за 1929 р. співробітники Київського окружного відділу ДПУ затримали 583 особи. Були висунуті наступні обвинувачення: контрреволюційна агітація, члени контрреволюційних організацій та угруповань, прагнення до активних антирадянських дій, організація терорестичних актів. До розстрілу засудили 10 осіб, 188 вислали на Соловки, 67 – за межі УСРР, 31 особу звільнили [13, 74].

Голова ДПУ УСРР В. Баліцький неодноразово повідомляв Політбюро ЦК КП(б)У про те, що Україну охопили національно-патріотичні повстання. Найвищу соціальну активність виявляли селяни, але ідеологами і очільниками були «колишні». У звітах агентів ДПУ про політичні настрої сільського населення підкреслювалася одна цікава обставина: відсутність політичної програми у повстанців, структурованої організації, і пошук керівників серед «політбандитів», «колишніх офіцерів» і «петлюрівців». Відповідю на дані звернення була реалізація оперативного наказу ДПУ УСРР від 5 грудня 1932 р. №1 «Основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття і розгром контрреволюційного повстанського підпілля та завдання рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської

влади та партії на селі» [14, 511]. 12 вересня 1931 р. були заарештовані І. Доленко, І. Коротков, М. Резніков та ще 140 учасників судилища. Засуджених придягнули до кримінальної відповідальності за шкідництво, конрреволюційну діяльність, «політбандитизм» [15, 313]. Серед них були колишні офіцери царської та білої армій, а також «гетьманці», «анархо-махновці», «петлюрівці» та інші «шкідницькі організації» представлені агрономами, колишніми дворянами, заможними селянами з професійною освітою, тобто соціальна база колишньої петлюрівської армії.

Отже, у 1930-х рр. «колишні люди» змирилися з новими обставинами, вони забули про свої статки і привілеї, їхні діти відвідували радянські навчальні заклади, ставали комсомольцями, тому для них основним життєм завданням було одне – максимально нейтралізуватися і підлаштуватися під нову радянську владу. Але з боку радянської влади відбувається посилення дискримінації «колишніх людей»: звільнення з роботи під час широкомасштабних чисток партійного та радянського апарату, виселення із квартир, показові судові процеси.

Органи радянської влади застосовували репресивні заходи – від чисток до арештів, що створювало атмосферу напруги, недовіри до ближнього і змусило переважну більшість засвоїти не хитрий урок: бути не просто мовчазним спостерігачем, а «палким прихильником» модернізаційних процесів за радянським зразком. Суспільство вкотре стало заручником складних багатоступневих політичних комбінацій, завдяки яким влада вибудовувала масову свідомість тоталітарної епохи. Тоді, як одиниці виступали з власними інтерпретаціями радянського законодавства, влада організовувала масові акції розправи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 786 с.
2. Выходцева И.С. Концепт «свой» – «чужой» в советской словесной культуре (20–30-е гг.). – АКД. Саратов, 2006.
3. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 786 с.
4. Євсєєва Т. Повсякденне життя, побут і соціальна адаптація православного духовництва. 1920-1930-і рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 16(2). — С. 235–251.
5. Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія / О.Рябченко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2012. – 456 с.
6. Рашпіль А. Куркульські культпропи // Студент революції. – 1933. № 2. – С. 9–12.
7. Комсомолец України. – 1929. – 17 грудня.
8. Державний архів Одеської області. – Ф. Р. – 1593. – Оп. 1. – Спр.780.
9. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Кн. 1. Київські кручі; Кн. 2. Жара і крига / Передмова В. Пепи. Післямова С. Горошка. К.: Дніпро, 2004. – 520 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 352.

11. Дражевська Л. 1928–1929, 1933–1935 / Любов Дражевська // Сучасність. – Мюнхен, 1982. – Ч. 1–2 (261–262) Харківський університет очима колишніх студентів. – С. 255–265.
12. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 16. – Спр. 585.
13. Золотарьов В. ЧК–ДПУ– НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941) / В. Золотарьов. – Харків: Філіо, 2003. – 477 с.
14. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ– НКВД. – К., 2007. – 604 с.
15. Справа «Української філії Трудової селянської партії» / Упоряд.: Т. Ф. Григор'єва, В. І. Очеретянко. – К.: Головна редколегія «Реабілітовані історією», 2010. – 368 с.